

УДК 94(477)

Сергій Іванов

ВОЛИНСЬКЕ СЕЛО У 1941–1944 РР.: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано соціально-економічне життя волинського села у роки німецької окупації.

Ключові слова: волинське село, соціально-економічний аспект, сільське населення, німецька окупація, райхскомісаріат "Україна".

Актуальність теми зумовлюється тим, що у сучасній українській історичній науці посилюється увага до життя окремих земель та регіонів. Вивчення документів і матеріалів не лише дає можливість з'ясувати специфіку окупаційної доби в різних регіонах України, а й вийти на широкі узагальнення.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі детального аналізу архівних матеріалів, окупаційної преси та спогадів очевидців, проаналізовано соціально-економічне життя волинського села в роки німецької окупації.

Об'єктом аналізу є волинське село в окреслений період.

Предмет дослідження – соціально-економічне становище сільського населення Волині у роки німецької окупації.

Мета публікації – дослідити соціально-економічний аспект життя волинського села упродовж 1941–1944 рр.

Завданнями, поставленими у статті, є: охарактеризувати зміну настроїв сільського населення упродовж окупації та вказати її основні причини; проаналізувати політику окупаційної адміністрації у галузі сільського господарства та її законодавче регулювання; вказати збитки, завдані волинському селу окупацією.

Джерельна база статті включає у себе матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [8; 12; 35] і Державного архіву Рівненської області [14; 16], спогади очевидців [17; 34; 39–40] та окупаційні періодичні видання [2; 4–6; 9; 18; 21; 22; 27; 28; 36; 38; 41; 44–46]. Деякі з джерел публікуються вперше.

Певні аспекти теми проаналізовано у працях вітчизняних та іноземних науковців: К. Бергкофа [1], О. Перехреста [3; 10; 37], О. Вовка [11], Ф. Полянського [13], В. Шайкан [24], Г. Стародубець [25], Н. Глушенок [26], Т. Пастушенко [30], Й. Пацули [31], В. Данилюк [32], О. Забродця [33], В. Сергійчука [42], Л. Легасової [43]. Позитивно оцінюючи доробок названих дослідників, потрібно зазначити, що ця тема усе ще недостатньо розроблена на регіональному рівні. Тому, спираючись на архівні дані, спогади очевидців та окупаційну пресу автор спробував охарактеризувати соціально-економічне життя волинського села 1941–1944 рр.

Майже усі селяни Волині вітали прихід німців та їх союзників, як визволителів. Вони ділилися з ними їжею та доглядали поранених. Селяни не могли навіть припустити, що їх життєві умови не поліпшаться. Більшість із них хотіли повернутися до домашнього господарювання замість колективного. У Західній Волині більшість колгоспів "розпалася" ще до приходу німців [1, с. 121–124].

Певна частина сільських мешканців сподівалася, що німці сприятимуть відродженню української державності. У багатьох населених пунктах Волині упродовж осені 1941 р. проводилися урочистості щодо освячення символічних могил на честь полеглих героїв, які віддали своє життя за Батьківщину. Зокрема, така подія відбулася 7 вересня 1941 р. у с. Кустин Олександрійського району на Рівненщині. На ній були присутні декілька тисяч осіб цього та сусідніх сіл. На урочистостях побував голова української ради довір'я на Волині Степан Скрипник [2, с. 3–4].

Проте нацистські керівники мали зовсім інші плани. У їх геостратегічних та воєнних планах сільськогосподарському потенціалу України відводилася особлива роль. Саме за його рахунок вони мали намір розв'язати одну зі стрижневих проблем – створити сировинну й продовольчу базу, необхідну для забезпечення як Німеччини і окупованої нею Європи, так і Вермахту на період війни на Сході. Про це неодноразово відверто заявляли А. Гітлер та інші очільники Райху.

У програмній праці "Майн кампф" майбутній фюрер, ставлячи питання про завоювання Німеччиною світового панування і закликаючи до війни, наголошував: "Коли ми говоримо про завоювання нових земель у Європі, ми, звичайно, можемо мати на увазі насамперед тільки Росію і ті окраїнні держави, що їй підлегли". Цілком зрозуміло, що до числа підвладних Німеччині у

майбутньому "нових земель" А. Гітлер включав і Україну. Прийшовши до влади, він постійно конкретизував і доповнював свої геополітичні плани, а їх реалізацію незмінно пов'язував з Україною, зокрема, з її сільськогосподарським потенціалом [3, с. 170–171].

Великі плани стосовно українських врожаїв мали Е. Кох та А. Розенберг. У своїх виступах вони заявляли: українське населення радо та добровільно виконує усі польові роботи, підкреслюючи при цьому, що для задоволення власних потреб йому вистачить і присадибних ділянок. Наголошувалося, що під час жнив німці активно будуть використовувати репресії, а потім спробують викликати штучний голод [4, с. 6–7; 5, с. 4]. Е. Кох зазначав, що Україна – це не тільки сировинна і харчова база, але і терен, що "стане місцем втілювання творчого духу германців", а "над Україною майорить тепер прапор вічної Німеччини" [6, с. 32]. Один із головних ідеологів німецького нацизму Й. Геббельс, пояснюючи економічну мету війни проти СРСР, писав: "Це ... війна за пшеницю і хліб, за багато накритий стіл до сніданку, обіду і вечері ... війна за сировину..." [3, с. 171].

Основні ідеї верховодів нацистської Німеччини щодо використання сільськогосподарського потенціалу України знайшли своє втілення у директивних документах Райху, зокрема, у складених ще до війни "Директивах по керівництву економікою нових окупованих східних областей" ("Зелена папка" Герінга), які визначали плани на період війни та на перспективу.

Головні ідеї останніх зводились до таких положень: повне використання окупованих територій в інтересах Німеччини; створення Східного економічного штабу для керівництва економікою; активне залучення місцевого населення до господарських робіт; жорстке державне регулювання цін; охорона найважливіших господарських об'єктів [7, с. 365–392].

Нацисти не збиралися ліквідувати колгоспи. Вони вважали їх збереження економічно доцільним: "... Засоби боротьби за виробництво та повне охоплення надлишків – це збереження великих виробництв (колгоспів та радгоспів). Роздроблення на декілька мільйонів селянських господарств приведе німецький вплив на виробництво до утопії. Тому необхідно зі всією строгістю боротися з кожною спробою роздробити велике господарство..." [8, арк. 1–4].

На необхідності збереження колгоспів наголошував генеральний комісар Волині і Поділля Г. Шене. Він вважав, що окремим господарствам не вистачить худоби і реманенту для того, щоб повністю забезпечувати себе. До того ж, збереження колгоспної системи сприятиме, на його думку, підтримці порядку серед населення [9, с. 2].

До вчорашніх колгоспників нова влада зверталася з таким закликом: "Громадяни! З сьогоднішнього дня ви знаходитесь під захистом німецького військового управління. Ми прийшли до вас не як вороги! Ми принесемо вам порядок та безпеку. Ви, які більше 20 років знаходились під гнітом та експлуатацією, станете зараз вільними людьми. З цього часу ви знову будете отримувати належну вам винагороду. Для того, щоб швидко та ефективно покращити ваше становище, ви повинні виконувати розпорядження, які надходять від нас та директора. Якщо ви не будете продовжувати працювати, то загинете від голоду. Робота в сільському господарстві триватиме і надалі. Хто буде відмовлятися, той буде покараний за законами воєнного часу. З сьогоднішнього дня директором цього господарства є громадянин Х. Ви повинні беззаперечно підкорятися йому. Усі, хто чинять наперекір, будуть покарані військовим судом" [8, арк. 26–28].

Для ідеологічного впливу на селянство окупанти широко використовували підконтрольну їм періодичну пресу, насамперед місцеву україномовну. Редаговані колабораціоністами україномовні газети починали друкуватися в усіх регіонах невдовзі після їх окупації. Газетні видання, не маючи відомчої уніфікації, загалом відповідали структурі адміністративних органів влади і розповсюджувалися серед жителів населених пунктах. Кількість газет та їх тиражі постійно збільшувалися й станом на 1943 р. (без стінгазет і сільськогосподарських періодичних видань) на 30 жителів був один примірник газети. Тематика публікацій окупаційної преси повністю відображала недоліки та прорахунки радянської влади, а також злочини, скоєні сталінським режимом щодо українського селянства.

Окупаційна адміністрація ініціювала публікацію й спеціальних сільськогосподарських періодичних видань. Так, з січня 1942 р. у райхскомісаріаті "Україна" започатковано видання щомісячного сільськогосподарського журналу "Український хлібороб". Упродовж січня-жовтня 1942 р. у Рівному було надруковано десять номерів, а з листопада 1942 р. він видавався у Києві як щотижнева газета під новою назвою – "Український хлібороб". Ілюстрована сільськогосподарська газета". На її сторінках здійснювалася цілеспрямована пропаганда аграрної політики окупантів в Україні та німецького досвіду господарювання в сільськогосподарській галузі, роз'яснювалися завдання, що стояли перед українськими селянами в умовах воєнного часу, а також друкувалися матеріали практичного спрямування на допомогу аграріям.

Для впливу на свідомість сільських мешканців окупанти масово використовували плакати та листівки, які видавалися багатотисячними тиражами й розповсюджувалися у селах, а також

спеціальні радіопередачі. Так, газета "Волинь" повідомляла, що "група радіостанцій в Україні запланувала радіопередачі для селян про весняні польові роботи та подальший розвиток земельного ладу в Україні: "Кожному працювиту селянинові – своя земля", "Весняні польові роботи" тощо [10, с. 212–213].

26 лютого 1942 р. видано закон, що регулював відносини у аграрній сфері. Він скасовував радянське законодавство і перетворював колгоспи та радгоспи у своєрідні комуни типу традиційних громад. За окупантами залишалося право встановлення обсягів здачі селянами сільськогосподарських контингентів з двадцяти двох різних товарів, за виконання яких комуна несла особисту відповідальність [11, с. 204].

Ведення селянами власного господарства суворо регламентувалося. Тут влада переслідувала політичні мотиви: "Хутори потрібно створювати там, де для цього існують відповідні виробничо-господарські умови [...] Окремі (хуторські) господарства повинні, по можливості, бути розміщені по всій території задля їх більшого пропагандистського ефекту [...] В пропагандистському плані окремі (хуторські) господарства потрібно зображати як кінцеву ціль і "виробничу форму", що змінить сільськогосподарські кооперативи..." [12, арк. 40–41].

Право приватної власності на землю селянина визнавалося на випадок одноосібного користування. "Присадибну землю можна буде, починаючи від 1942 року, – як визначалося декларацією про новий земельний лад, – на прохання селян збільшувати до розмірів, які не перешкоджали б їхній праці у громадському господарстві... Від приділеної в одноосібне користування землі треба вносити податок натурою. Цей податок стягується в цілості від хліборобської спілки, яка розкладає його між своїми членами. Хто не сплатить своїх податкових повинностей, той тратить свій земельний наділ..." [13, с. 249]. Збільшення присадибних ділянок дозволялося лише у випадку виконання польових робіт [12, арк. 38].

Інструментом у пограбуванні сільськогосподарських ресурсів України стало товариство "Централь-Ост" – Центральне торгове товариство "Схід" із заготівлі і збуту сільськогосподарської продукції. Контроль за його діяльністю здійснював особисто А. Розенберг. У генеральній окрузі "Волинь та Поділля" створено філії товариства (централі) для кооперативного заupu і збуту сільськогосподарської продукції [14, арк. 1–2]. Згідно з розпорядженням генерального комісаріату, створено повітові збіжжєві контори, а у районах і селах – місцеві пункти. Керівники останніх зобов'язувалися надавати у вищій інстанції звіти про сільськогосподарську продукцію [14, арк. 6].

Для здійснення окупаційної політики в українському селі нацисти використовували створені ними структури місцевої влади. Владні функції у сільській місцевості в усій зоні військової адміністрації аж до лінії фронту здійснювали громадські та сільські управи (управління), які були найнижчими органами створеної й контрольованої окупантами української адміністрації. Практична робота сільських управ зводилася до управління територією і забезпечення своєчасного виконання наказів німецького військового та господарського командування чи німецьких органів влади насамперед щодо заготівель або реквізицій продовольства для окупантів.

Сільську громаду очолював бургомістр. Оскільки до неї входило декілька сіл, то у кожному із них призначалися старости. У їх повноваженнях було багато спільного. Так, у обов'язки бургомистра входило виконання розпоряджень начальників районних управ та інших керівників, забезпечення громадського порядку в підпорядкованих селах, нагляд за своєчасним надходженням податків, підготовка й подання планів та річних бюджетів сільських громад, перевірка стану пожежних депо, підтримка заходів і вербування робочої сили для відправки до Райху, пропагандистська робота серед сільських мешканців, нагляд за роботою української допоміжної поліції й за її належним постачанням.

Староста зі своїм помічником, бухгалтером та підпорядкованими управі поліцаями, втілювали "у життя" розпорядження адміністративних органів, бургомистра і начальника районної управи, вели облік місцевого населення (до обов'язку старости входило знати усіх мешканців населеного пункту, їх рід занять, сімейний стан, матеріальне становище, ставлення до роботи і "нового порядку"), реєстрували прибулих, стягували податки та контролювали здійснення селянами обов'язкових поставок сільгосппродукції, надавали робочу силу та гужовий транспорт на вимогу бургомистра, районних управ та адміністрації, розквартировували військовослужбовців, виконували розпорядження щодо вербування та відправки робочої сили до Німеччини [10, с. 215–216].

Поряд із існуючою централізованою системою економічного пограбування окупанти застосовували безперечне вилучення сільськогосподарської продукції у населення і в громадських господарствах шляхом застосування збройної сили. Було закрито млини і маслобійні. Під страхом смертної кари заборонялися забій і продаж худоби, птиці, сільськогосподарської продукції [15, с. 351]. Наприклад, 23 вересня 1941 р. ортскомендант м. Острога видав наказ про закриття усіх млинів Острозького району [16, арк. 1–2]. Про це згадував і уродженець Крем'янецьчини Михайло Подворняк: "[...] прийшло розпорядження військової німецької влади, щоб усі млини по селах і

містах були закриті. Але наші волиняни – кмітливі люди і їх ніхто не проведе і не обдурить. Вони поробили жорна, відремонтували давно забуті ступи і вночі товкли в ступах ячмінь на пенцак, на жорнах мололи збіжжя на муку. Правда, дуже бідова це була комбінація, важкий це був хліб, але люди якось тим живилися і голоду не було" [17, с. 150].

Усі коні та інші тяглові тварини, які перебували у приватній власності, під страхом конфіскації залучалися до сільськогосподарських робіт [18, с. 4]. На необхідності збереження коней для потреб армії та сільського господарства наголошував генеральний комісар Волині і Поділля Г. Шене. Особливо відповідальним особам він обіцяв щедру винагороду [19, с. 2]. Кожен селянин зобов'язувався прикріпити до лівого боку воза таблицю, де українською та німецькою мовами потрібно було зазначити назву села та району, ім'я та прізвище власника [16, арк. 1–2].

Окрім того, селяни зобов'язувалися здавати продовольчі контингенти для забезпечення потреб Рейху [20]. Норму здачі контингентів потрібно було виконати до кінця господарського року [21, с. 4]. Для підвищення обсягів заготівель встановлювалися премії за їх своєчасне виконання. Так, у "Вістях для українських селян" від 1 січня 1943 р. зазначалося: "той, хто здає двох свиней, має право одну зарізати для власних потреб. За кожну здану свиню надавалася премія у вигляді 1 кг цукру, 1 кг солі, 0, 5 горілки, 10 коробок сірників" [22].

Окупанти часто скеровували селян на термінову працю з відновлення роботи підприємств, що знаходилися у найближчих населених пунктах. Подібна акція була проведена у с. Бабин Рівненського району [23, с. 111].

Німецька влада встановила систему оподаткування, яка мало чим відрізнялася від справжнього пограбування: оподатковувалися навіть домашні тварини. Селяни повинні були вчасно постачати зерно, молоко, яйця, м'ясо, виконувати громадські трудові повинності, тримати у порядку своє господарство [24, с. 300, 302]. За словами М. Подворняка, "на села був наложений великий контингент зерна, молока, вовни, клоччя, пір'я, валянок, кожухів та всього іншого" [17, с.149–150].

Селяни змушені були сплачувати німецькій владі такі податки: "1. Подушний від 16 років – 10 руб. з людини. 2. Сільськогосподарський – 300 руб. і більше. 3. За собак – 225 руб. 4. За випас худоби в лісі – 150 руб. 5. Штраф за випас худоби у лісі – 50 руб. ... 10. Хліба з га – 180 кг. 11. М'яса – 100 кг і більше; яєць – 100 штук з курки. 13. Молока – 650 л з корови і т. д." [25].

Ще однією формою експлуатації та грабунку населення були штрафи. Їх розміри по райхскомісаріату "Україна" різнилися, але узагальнено можна навести такі дані: за забій худоби без дозволу – 2–5 тисяч крб.; за невиконання норми здачі молока – 5–10 тисяч крб.; за невиконання норми поставок яєць – 30 крб. за 1 шт.; за простій тяглової сили – 150 крб. за день; за самовільне використання тяглової сили – 200 крб.; за невихід на роботу – 200–300 крб.; за несвоєчасне виконання завдання – 100 крб.; за не здачу голубів – 500 крб.; за не здачу корів для роботи у громадському господарстві – 1 тисяча крб.; за неякісну роботу – 500 крб.; за неповагу до німецького солдата – 200 крб. [26, с. 307–311].

Значних обмежень зазнала сільська торгівля. Селяни, які влаштовували торги у невстановлений день та не мали посвідки, підлягали арешту, а їх товар та транспорт конфісковувались [27, с. 2]. Заборона торгувати на базарах окремими сільськогосподарськими продуктами, особливо зерновими, мала своїм наслідком широку кампанію щодо заборони самогонваріння, розгорнуту в райхскомісаріті "Україна". До 15 червня 1942 р. рекомендувалося здати усі "винокурні апарати" та "ручні млини". За непослух передбачалася смертна кара [28, с. 1].

Шляхом видачі фіктивних "розписок" і "зобов'язань", використовуючи фізичну силу, окупанти здійснювали неймовірне розбазарювання майна колгоспів і радгоспів, перейменованих у громадські та обшинні господарства й збережених ними як найзручніша форма експлуатації селян. А з липня 1942 р. до "липових" розписок долучилися "паперові", так звані "українські карбованці", що їх у необмежених обсягах тиражував у Рівному "Центральний емісійний банк України" [29, с. 221–222].

Волинські села розглядалися як джерело дармової робочої сили, яку можна використати у німецькій економіці. Шляхом різного роду агітацій "нова влада" переконувала місцеве населення у перевагах роботи у Райху та закликала погоджуватись на вільний виїзд до нього. Багато осіб повірили обіцянкам вербувальників [30, с. 854, 856]. Злиденне життя більшості українського населення краю та труднощі із працевлаштуванням вдома штовхнули деяких юнаків та дівчат вирушити на заробітки [31, с. 156]. Для сімей, члени яких працювали у Німеччині, було регламентовано видання щорічних грошових компенсацій, розмір яких коливався від 130 до 200 карбованців [32, с. 10].

З весни 1942 р. вивіз людей на роботу до Німеччини став примусовим. Для забезпечення цього заходу окупаційна адміністрація привела в рух гігантський репресивний апарат: гебітскомісаріати, окружні, міські та районні управи, жандармерію, охоронні війська, підрозділи СС.

Кожному місту, містечку, селу, навіть хутору було доведено план відправки робочої сили до Рейху [33, с. 114]. Ось що згадував про вивезення жителів с. Семенів Білогірського району Хмельницької області Віллічук Леонід Федорович: "Молодь ховалась, оскільки боялась вивезення у Німеччину. Людей, яких збирались вивозити, виловлювали насильно. Потім їх направляли на станцію та садили у потяг. Часто акції вивезення відбувались у відповідь на вилазки партизанів. У німців існувало два списки, які стосувались оstarбайтерів. Людей зі списку "Ц" ввозили у Німеччину. Ті, хто потрапляв у список "Д", залишалися вдома. Одного разу я потрапив у пересильний пункт у Заславі. Там було два німці – один керував, а другий зачитував списки. Мені вдалося врятуватися. Я скористався тим, що у приміщенні знаходилося багато людей. Потім дістався до станції, в 11 годин вечора сів на поїзд і згодом був вдома" [34, арк. 2].

Усім селянам залишали їх радянські документи, додавши до них німецький штамп [1, с. 125]. У паспортах робилася обов'язкова помітка про національність [35, арк. 24]. Особи з-за меж України та комуністи могли отримати лише дозвіл на проживання [1, с. 125]. Для короткої подорожі за межі села вистачало перепустки від старости, однак інші відлучення вимагали спеціальної перепустки [36, с. 1]. Приймати гостей на ніч було суворо заборонено. В усіх селах встановлювалася комендантська година, яка залежала від пори року та загальної надійності, ступінь якої визначала влада [1, с. 125].

Рівень життя селян різнився в залежності від їх соціального статусу та регіону проживання. У селах в найкращих умовах перебували керівники господарств та бригад, оскільки німцям бракувало часу слідкувати за ними. Сільська еліта, усі представники якої були родичами або друзями, фактично не працювала на землі і найчастіше заробляла трудодні завдяки узгодженим незаконним діям. Ще краще жилося чиновникам районного рівня, оскільки сільськогосподарські поставки найчастіше оминали їх. Якщо ж говорити про регіональні відмінності, то рівень життя волинських селян, згідно з німецькими документами, був вищим, ніж у інших регіонах України [1, с. 135–137].

Загальний стан з продовольчим забезпеченням у селян був кращим у початковий період окупації, що було пов'язано з досить багатим урожаєм у 1941 р., ще не дуже обтяжливою податковою та заготівельною політикою окупантів (у багатьох регіонах розміри податків були навіть меншими у порівнянні з радянськими часами) [10, с. 218].

Невдала посівна кампанія восени 1941 р. призвела до збільшення контролю за життям села. У листі, скерованому 25 січня 1942 р. генеральним та обласним комісарам, а також обласним та окружним сільськогосподарським керівникам, Е. Кох наголошував: "Успішне збирання урожаю матиме лише тоді свій сенс, коли маса продовольства, необхідного військам і Німеччині, буде дійсно зібрана й відправлена. При здійсненні заходів, які слугують заготівлям сільськогосподарської продукції, не повинна мати місце помилкова сентиментальність стосовно місцевого населення. Потрібно також рахуватися з необхідністю застосування жорстких заходів... Німеччина повинна мати все, що необхідно для перемоги... Тому я вимагаю від підпорядкованих мені установ, щоб вони всі заходи спрямували на якнайшвидше форсування поставок, особливо зерна" [37, с. 492].

Численними наказами та розпорядженнями керівники господарств зобов'язувалися все намолочене зерно щоденно, включаючи недільні та святкові дні, вивозити на заготівельні пункти та склади. Щотижня господарства подавали районному сільськогосподарському керівнику детальні звіти про стан косовиці, обмолоту та постачання зерна, кількість задіяних для його перевезення транспортних засобів. За невиконання планів здачі зерна до керівників господарств та старост сільських управ часто застосовувалися суворі покарання [37, с. 492].

Члени громадських господарств та хліборобських спілок повинні були забезпечувати громадську охорону жнив. У газеті "Волинь" зазначалося: "Кожний бере на себе відповідальність за безпеку народного добра". Невиконання зобов'язань передбачало суворе покарання (смертну кару або конфіскацію майна) [18, с. 4]. До жнив залучалися не лише селяни, а й мешканці міст та школярі. На випадок потреби вони могли працювати і вночі [38, с. 1].

Селянина могли покарати за найменшу провину. Уродженка с. Повчин Сорока Ольга Павлівна Новоград-Волинського району згадувала: "Під час війни існувала трудова повинність. Влітку ми випасали корів, працювали на полі, косили сіно. Взимку потрібно було молотити. За відмову виконувати роботу німці жорстоко карали. Покарання накладали навіть на тих людей, які ходили забороненими стежками" [39, арк. 1]. Про жорстокість німецьких покарань також зазначила Плотнік Раїса Іванівна, яка під час війни проживала у м. Корці: "З кожної хати німцям потрібно було здати по 300–400 яєць. Одного разу мама відмовилась, за що її побив голова колгоспу" [40, арк. 2].

21 грудня 1942 р. українськими селами прокотилася масова хвиля арештів. Багатьом селянам закидалася участь в комуністичній партії. Насправді акція переслідувала одну мету – пограбування [41, с. 18].

Поширеним видом покарання був принцип колективної відповідальності, який застосовувався у разі не здачі контингентів та опору владі. Так, восени 1943 р. за відмову населення здавати продукти, а також за вбивство окремих солдат та офіцерів, окупанти спалили 13 сіл Острозького району, у тому числі Грем'яче, Кутянку, Вельбівно та ін., розстріляли сотні мирних жителів [42, с. 22].

Як свідчать джерела, дуже часто каральні структури знищували села у місцях здійснення антинімецьких акцій партизанами. Наприклад, у Турійському районі Волинської області останні пошкодили залізничну колію від села Обеніжин до села Овадно. У помсту німці спалили у селі Бобли 159 дворів та вбили 180 мешканців. Влітку 1943 р. вони пограбували село Тростянець Ківерцівського району. Біля села Лички на них напали партизани, відібрали награване та повернули селянам. На місце події прибув каральний загін, але партизани були вже далеко. Карателі спалили 102 двори та вбили 59 селян. У селі Лісняки, караючи за вбивство старости, нацисти спалили 44 двори та вбили 180 селян. Подібних випадків на Волині було дуже багато. Часто приводом для спалення сіл та житла селян були акції українських націоналістів. Так, наприклад, у відповідь за вбивство ними у червні та липні 1943 р. німецьких районних сільськогосподарських керівників були спалені сільські районні центри Демидівка та Верба на Ровенщині. У ході операцій проти націоналістів німці знищили низка сіл бомбардуваннями, зокрема, 13 липня знищено село Унінець Млинівського району [10, с. 227].

Загалом, згідно з архівними даними, у роки окупації нацисти знищили 72 села у Волинській області, 89 – у Житомирській, 323 – у Рівненській, 4 – у Тернопільській, 33 – у Хмельницькій [43, с. 165–166].

У результаті безконтрольних і надмірних заходів окупантів із заготівлі сільськогосподарської продукції, що виходили, зазвичай, за межі продовольчих можливостей районів, напівголодне існування, котре подекуди межувало з голодом, стало неодмінним супутником повсякдення мешканців українського села. Так, у кінці 1942–1943 рр. у сільських місцевостях Житомирщини траплялися випадки масового голоду і навіть смертності від нього [10, с. 218].

За роки війни та окупації були зведені нанівець довоєнні досягнення у медичному обслуговуванні сільського населення. Більша частина районних і сільських лікарень, амбулаторій, жіночих і дитячих консультацій та інших лікувально-профілактичних закладів була пограбована, зруйнована і припинила своє існування. В умовах, коли більшість сільського населення погано харчувалася через надмірне викачування продовольства, гострого дефіциту предметів першої необхідності, суттєвого погіршення житлово-побутових умов, фізичного виснаження від не нормованої щоденної праці, часто у непогоду, при низькій температурі без належного одягу і взуття, поширення інфекційних і простудних хвороб, відсутність медичної допомоги призводила до великого рівня захворюваності та смертності [10, с. 233].

Після Сталінградської битви, яка завдала відчутного удару військовій та політичній могутності Німеччини, окупанти змушені були піти на деякі поступки селянам. За своєчасну здачу контингентів влада обіцяла виплачувати премії [44, с. 4]. У 1943 р. дедалі більше гебітскомісарів погоджувалися на створення районних комітетів самопомоги. У червні 1943 р. Міністерство у справах Сходу дозволило селянам приватизувати землі. Проте невдоволення селян не зменшилося, оскільки значна кількість сільськогосподарської техніки відійшла у відання баз, так званих "кущів", за якими наглядали кооперативи, що переважно керувалися німцями. До того ж, через посилення контролю влада усе частіше карала різноманітних "крадіїв" та "порушників" [1, с. 144–146].

Вдавалися окупанти й до заходів, якими намагалися створити на селі видимість соціальної допомоги німцям, сиротам та іншим соціально незахищеним категоріям громадян. З цією метою у районах і селах створювалися так звані "товариства взаємодопомоги", які мали статuti, затверджені гебітскомісарами. Будучи створені переважно з пропагандистською метою, вони істотної ролі у покращенні матеріального становища нужденного сільського населення не відігравали. В окремих випадках матеріальну допомогу нужденним надавали й районні земельні управи за списками, поданими сільськими старостами [10, с. 215].

Про те, що згадані поступки німців не мали відчутного результату, свідчать і архівні дані. Поставки худоби, овець та свиней на Волині фактично припинилися у зв'язку з непевністю становища. Контроль за збором врожаю був втрачений. Керівники районів фактично не мали змоги віддавати накази про поставки сільськогосподарських продуктів внаслідок активізації партизанських рухів. Вербування робочої сили здійснювалося лише за участю поліції. Особливо значні труднощі виникали у розподілі товарів. Їх постійна нестача призводила до спекуляцій. Майже усе населення було змушене працювати безкоштовно. Ціни зросли до фантастичних величин [35, арк. 8–25].

Намагаючись протистояти німецькій експлуатації та безладу, спричиненого військовими діями, селяни створювали загони самооборони. Про їх ефективність сповіщала газета ОУН(б) "Інформатор" за 1 липня 1943 р.: "Успіху німецький загартник не має. Перед грабіжкою і фізичною

ліквідацією українські села й міста організовують збройну самооборону. Вже багато з "вибраної раси" наложило головами при намаганні грабити й плюндрувати невинне українське населення. Український нарід організованою самообороною захищає своє майно, родину й себе перед імперіялістичною наволоччю й цей засіб збройної самооборони виказався найкращим і досі дав гарні успіхи" [45, с. 2]. Так, з ініціативи місцевого населення боївки самооборони були організовані у Гоцанському районі. Узимку 1943 р. вони організували засідку на дорозі, якою мали їхати німці. Останні, побачивши озброєних, втекли. Селяни відбили 10 осіб, яких німці зловили й хотіли забрати з собою [46, с. 2].

Пограбування та руйнування економіки вкрай зубожілого села окупанти довершили під час відступу з території України. Втрачаючи окуповані території, вони намагалися максимально вивезти з них цінності й запаси, а те, що не встигли або не могли вивезти, – знищували. Ворог сподівався затримати наступ Червоної армії й на десятиліття паралізувати економіку України. Ці дії, здійснювані за прямою вказівкою Гітлера, нацисти називали тактикою "спаленої землі". З особливою жорстокістю ця тактика застосовувалася щодо українського села, до чого виконавців зобов'язували офіційні директивні документи. Зокрема, у таємній директиві райхсмаршала Герінга від 7 вересня 1943 р. про знищення сільськогосподарської виробничої бази при відступі Г. Вермахту наказувалося: "У районах на схід від лінії, визначеної Верховним військовим командуванням залежно від воєнної обстановки по ділянках, уся продукція сільського господарства, засоби виробництва і техніка мають бути вивезені з господарств... Виробнича база сільського господарства, особливо документація і споруди... мають бути знищені..." [37, с. 504].

Детальні вказівки щодо проведення під час відступу ревізій та знищення майна, техніки, посівів сільськогосподарських культур, худоби, житла, об'єктів соціального призначення на території райхскомісаріату "Україна" містилися й у розпорядженні Е. Коха від 6 вересня 1943 р. Категорично заборонялося проводити будь-які польові роботи. До реалізації директив про повне пограбування та нищення й обезлюднення українського села долучилися органи СС, військовослужбовці Вермахту та нацистський поліцейський апарат, структури військової та цивільної окупаційної влади, німецькі фірми та заготівельні товариства, транспортні установи. Спеціальні команди ревізиторів, підричників, паліїв та вбивць грабували села й вивозили все можливе, виганяли селян на захід, палили їхні житла та господарства, отруювали криниці [37, с. 504–505].

Отже, у початковий період війни значна кількість волинських селян зустрічала німців як визволителів, які зруйнують радянську колгоспну систему. Проте ці сподівання не виправдалися. Колгоспи були збережені задля системної експлуатації сільського господарства на користь Райху. Життя сільського населення характеризувалося жорсткою регламентацією та значною кількістю податків. Селяни зазнавали постійних репресій з боку німецької влади. Часто це призводило до виникнення збройного опору окупантам, що проявлялося у створення загонів самооборони.

Список використаних джерел

1. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
2. Волинь. – 14 вересня 1941. – 4 с.
3. Перехрест О. Сільськогосподарський потенціал України в геостратегічних та воєнних планах нацистської Німеччини / О. Перехрест // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України НАН України. – Вип. 13. – С. 170–174.
4. Вільна Україна. – 1943. – № 4. – 10 с.
5. Інформатор. – 15 липня 1943. – 4 с.
6. Ідея і чин. – 1943. – № 2. – 32 с.
7. Нюрнберзький процес: Сборник материалов в 8-ми томах. – М.: Юридическая литература, 1990. – Т. 4. – 672 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3206, оп. 2, спр. 118, 45 арк.
9. Волинь. – 19 липня 1942. – 4 с.
10. Перехрест О. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище / О. Перехрест. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
11. Вовк О. Організаційне оформлення УПА в контексті політичної ситуації / О. Вовк // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003. – С. 204–211.
12. ЦДАВО України, ф. КМФ–8, оп. 1, спр. 299, 106 арк.
13. Полянський Ф. Особливості господарювання німецької окупаційної влади у 1941–1944 рр. (за матеріалами Тернопільщини) / Ф. Полянський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 248–252.
14. Держархів Рівненської обл., ф. Р–66, оп. 1, спр. 1, 63 арк.
15. Політична історія України ХХ століття. – К.: Генеза, 2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945) – 584 с.
16. Держархів Рівненської обл., ф. Р–40, оп. 1, спр. 1, 3 арк.
17. Подворняк М. Вітер з Волині / М. Подворняк. – Рівне: ПП ДМ, 2009. – 248 с.
18. Волинь. – 24 червня 1943. – 4 с.
19. Український хлібороб. – 1942. – № 7. – 16 с.
20. Вісті для українських селян. – 21 червня 1942.
21. Волинь. – 1 липня 1943. – 4 с.
22. Вісті для українських селян. – 1 січня 1943.
23. Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941 – 1944 рр.: Спогади, документи, факти / Ред.-уклад. Святослав Ситай. – Рівне: О. Зень, 2013. – 160 с.
24. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату "Україна" і військової зони в роки Другої світової війни / В. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.
25. Стародубець Г. Українське повстанське запілля як об'єкт інтересів військово-політичних чинників кінця 1943–1944 рр. / Г. Стародубець. – Режим доступу:

www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2005_19/19/starodubets.pdf. 26. Глушенюк Н. Податкова система та штрафи в рейхскомісаріаті "Україна" (1941–1944 рр.) / Н. Глушенюк // Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – К.; Н.-Ю.; Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 4. – С. 307–311. 27. Костопільські вісті. – 26 жовтня 1941. – 4 с. 28. Костопільські вісті. – 31 травня 1941. – 4 с. 29. Коваль М. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. Коваль. – Київ: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 336 с. 30. Пастушенко Т. Використання праці українських примусових робітників у Третньому рейху / Т. Пастушенко // Архіви окупації. 1941–1944. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – С. 854–859. 31. Пацула Й. Волинь – мій біль, моя надія / Й. Пацула. – Рівне: "Азалія", 2005. – 224 с. 32. Данилюк В. Українські оstarбайтери: 1941–1947 рр. (на прикладі Рівненської області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / В. Данилюк. – Луцьк, 2011. – 20 с. 33. Забродець О. Волинські оstarбайтери (1941–1945 рр.) / О. Забродець // Волинь у Другій світовій війні. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 107–126. 34. Особистий архів автора, спогади Віллічука Леоніда Федоровича (записані у с. Семенів Білогірського району Хмельницької області 2 червня 2013 р.), 2 арк. 35. ЦДАВО України, ф. КМФ–8, оп. 1, спр. 294, 78 арк. 36. Волинь. – 23 квітня 1942. – 4 с. 37. Перехрест О. Сільське господарство України в період німецької окупації / О. Перехрест // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Книга перша – К.: Наукова думка, 2010. – С. 475–511. 38. Волинь. – 4 липня 1943. – 4 с. 39. Особистий архів автора, спогади Сороки Ольги Павлівни (записані у с. Повчин Новоград – Волинського району Житомирської області 12 липня 2013 р.), 2 арк. 40. Особистий архів автора, спогади Плотнік Раїси Іванівни (записані у м. Корці 12 липня 2013 р.), 2 арк. 41. Вісті. – 1943. – № 4–5. – 23 с. 42. Сергійчук В. Український здвиг. Волинь 1939–1955: Документи і матеріали / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с. 43. Легасова Л. Спалені села (1941–1944 рр.): український вимір трагедії / Л. Легасова, М. Шевченко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2010. – Вип. 13. – С. 154–169. 44. Волинь. – 17 червня 1943. – 4 с. 45. Інформатор. – 1 липня 1943. – 4 с. 46. До зброї. – 1943. – № 2. – 12 с.

Сергей Иванов

ВОЛЫНСКОЕ СЕЛО В 1941–1944 ГГ.: СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье проанализирована социально-экономическая жизнь волынского села в годы немецкой оккупации.

Ключевые слова: Волынское село, сельское население, немецкая оккупация, райхскомиссариат "Украина".

Sergiy Ivanov

VOLYN' VILLAGE IN 1941–1944.: SOCIO-ECONOMIC DIMENSION

The article analyzes the socio-economic life of Volyn' village during the German occupation.

Key words: Volyn' village, rural populations, the German occupation, Reichcommissariat "Ukraine".

УДК 94(477.87) "1944/1946": 323.281

Сергій Гордійчук

СУДОВІ ПРОЦЕСИ НАД "ВОРОГАМИ НАРОДУ" НА ЗАКАРПАТТІ У 1944–1946 РОКАХ

У цій статті проаналізовано діяльність радянської влади на Закарпатті проти політичних діячів, які відстоювали інтереси свого краю ще до возз'єднання Закарпаття з радянською Україною, в період Чехословацької республіки та в період угорської окупації краю. Праця базується на основі архівних матеріалів управління Служби безпеки України в Закарпатській області та періодичних видань 1946 року.

Ключові слова: НКВС, "вороги народу", Закарпаття, Автономний землеробський союз, Руська національно-автономна партія.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що свавілля радянської влади на території Закарпаття ще до її возз'єднання з радянською Україною спричинило низку судових процесів проти політичних діячів. Праця допомагає розкрити сутність радянської тоталітарної машини, яка для того, щоб залякати населення готова була засуджувати населення за активну партійну діяльність у роки Чехословацької республіки і особливо у період угорської окупації краю, хоча це не підлягало юрисдикції радянських органів.